

SZOCIO

- 3** JUHÁSZ TIBOR: OTTHONZÁR; TESTVÉRSZORÍTÁS; GYERKEGOND (VERSEK)
- 6** BÓDIS KRISZTA: PADINA (PRÓZA)
- 14** KADLÓT NIKOLETT: „CSELEKVŐ ALKOTÓ LETTEM”. BESZÉLGETÉS BÓDIS KRISZTÁVAL
- 26** SZÉNÁSI ZOLTÁN: „MI ÚGY MONDJUK”. A *NINCSTELENEK* JELENTÉS-RÉTEGEI A RECEPCIÓ TÜKRÉBEN (TANULMÁNY)
- 35** GÉCZI JÁNOS: SZOCIOFOTÓK / ... FEBRUÁRBAN.; ... LEGYŐZÖTT.; ... SZÁMÁRA. (VERSEK)
- 38** KÁLI ANITA: VÁZLAT A SZEGÉNYSÉGIRODALOMHOZ (TANULMÁNY)
- 47** VERONIKA ŠIKULOVÁ: GUSTÁV HUSÁK A DISZNÓTORBAN (PRÓZA, MÉSZÁROS TÜNDE FORDÍTÁSA)
- 51** JUHÁSZ TIBOR: „SZKEPSZISSEL ÉS KOMOLYSÁGGAL”. BESZÉLGETÉS FEKETE RICHÁRDDAL
- 58** FEKETE RICHÁRD: ETIKA ÉS KÖLTÉSZET. A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI MAGYAR LÍRÁRÓL (TANULMÁNY)
- 75** MAROŠ KRAJŇAK: ENTRÓPIA (REGÉNYRÉSZLET, BÖSZÖRMÉNYI PÉTER FORDÍTÁSA)
- 81** BARAK LÁSZLÓ: KI VAGY?; KÖZÉNK JÖTTÉL; A KÖNNYCSEPP; FÓBIA (VERSEK)
- 85** SZÁSZI ZOLTÁN: FÉL-VIDÉKI LEVELEK (TÁRCA)
- 89** STEINMACHER KORNÉLIA: ÁTMENETI ÁLLAPOT. CSÖRSZ ISTVÁN FÖLDTAPOSÓ CÍMŰ KÖNYVÉRŐL (KRITIKA)
- 92** CSANDA MÁTÉ: FORGATÓKÖNYVEK FÉLELEMRE – VIDA GERGELY, HORROR, KLASSZIKUSOK (LAUDÁCIÓ)
- 96** SZERZŐINK

■ KIADJA A „SPOLOK MADÁCH - MADÁCH EGYESÜLET“
■ (EV 153/08), NYILVÁNTARTÁSI SZÁM: 30807719.
■ A LAP MEGJELENÉSÉT TÁMOGATTA A SZLOVÁK
KÖZTÁRSASÁG KORMÁNYHIVATALA - A NEMZETISÉGI
KULTÚRÁK 2017 PROGRAM KERETÉBEN.

ÚRAD VLÁDY
SLOVENSKEJ REPUBLIKY

■ NYOMTA A RUBICONPRINT KFT., SOMORJA. ■ TERJESZTI A KIADÓ ÉS A SLOVENSÁKÁ POŠTA, A. S. MEGRENDELHETŐ A SZERKESZTŐSÉGBEN, ILL. A KÖVETKEZŐ CÍMEN: SLOVENSÁKÁ POŠTA, A. S. STREDISKO PREDPLATNÉHO TLAČE, UZBECKÁ 4. ■ P. O. BOX 164, 820 14 BRATISLAVA 214., ■ E-MAIL: ZAHRANICNA.TLAC@SLPOSTA.SK ■ MEGJELNIK HAVONTA (ÉVENTE 10 RENDES ÉS EGY ÖSSZEVONT SZÁM). PÉLDÁNYSZÁM: 400. ■ EGYES SZÁM ÁRA: 1,80 €. MAGYARORSZÁGON: 800,-FT. ELŐFIZETŐKNEK FÉL ÉVRE 9,- €, EGY ÉVRE 18,- €, ■ MAGYARORSZÁGON FÉL ÉVRE 3600,- FT, EGY ÉVRE 7200,- FT. SZLOVÁKIÁN, ILL. MAGYARORSZÁGON KÍVÜLI POSTÁZÁS ESETÉN A POSTAKÖLTSÉGET FELSZÁMÍJTJUK.

■ VYDÁVA „SPOLOK MADÁCH - MADÁCH EGYESÜLET“ ■ (EV 153/08).
■ ŠÉFREDAKTOR: ATTILA MIZSER ■ REDAKTOR: CSILLA NAGY, ZOLTÁN NÉMETH ■ GRAFICKÁ ÚPRAVA A OBÁLKA: GABRIEL GYENES, KINGA VÁCLAVOVÁ ■ VÝTVARNÝ REDAKTOR: GABRIEL GYENES
■ JAZYKOVÝ REDAKTOR: TIBOR SZANISZLÓ ■ ADRESA REDAKCIE: MADÁCH EGYESÜLET, P.O.BOX 7, 820 11 BRATISLAVA. ■ ISSN 1336-5088. ■ WEB: HTTP://WWW.IRODALMISZEMLE.SK ■ ADRESA VYDAVATELSTVA: SPOLOK MADÁCH, MIEROVÁ 16, 821 05 BRATISLAVA 2. ■ IČO VYDAVATELSTVA: 30807719. ■ REALIZOVANÉ S FINANČNOU PODPOROU ÚRADU VLÁDY SLOVENSKEJ REPUBLIKY - PROGRAM KULTÚRA NÁRODNOSTNÝCH MENŠÍN 2017. ■ TLAČ: RUBICONPRINT, S.R.O., ŠAMORÍN. ■ ROZŠÍRUJE VYDAVATELSTVO A SLOVENSÁKÁ POŠTA, A. S. OBJEDNÁVKY NA PREDPLATNÉ PRIJÍMA REDAKCIA A KAŽDÁ POŠTA SLOVENSKEJ POŠTY. OBJEDNÁVKY DO ZAHRANIČIA VYBAVUJE SLOVENSÁKÁ POŠTA, A. S. STREDISKO PREDPLATNÉHO TLAČE, UZBECKÁ 4. P. O. BOX 164, 820 14 BRATISLAVA 214., ■ E-MAIL: ZAHRANICNA.TLAC@SLPOSTA.SK. ■ VYCHÁDZA MESAČNE (10 RIADNYCH A 1 SPOJENÉ ČÍSLO ROČNE). ■ NÁKLAD: 400. ■ CENA JEDNÉHO ČÍSLA: 1,80 €. PREDPLATNÉ ZA POLROK: 9,- €, NA ROK: 18,- €.

SZÁMUNKAT A SOC_BOD AKCIÓIN KÉSZÜLT FELVÉTELEKKEL ILLUSZTRÁLTUK.

KÖSZÖNÖM, SZOMSZÉD, 2016. JÁRÓKELŐKKEL KÖZÖSEN ÉPÍTETT
KÜLTÉRI PADOK, KASSA, VÁROSI PARK

SZÉNÁSI ZOLTÁN

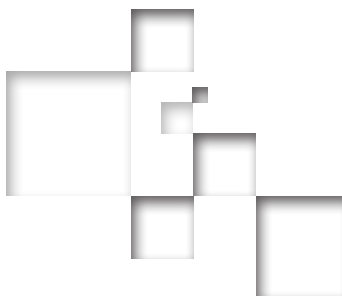
„MI ÚGY MONDJUK”¹

A *NINCSTELENEK* JELENTÉSRÉTEGEI
A RECEPCIÓ TÜKRÉBEN

Nem állnak rendelkezésemre idevonatkozó statisztikai adatok, mégis megkockázatom: az utóbbi évek legterjedelmesebb recepciójával rendelkező kortárs magyar irodalmi műve Borbély Szilárd azóta több nyelvre is lefordított² *Nincstelenek* című regénye.³ A regényreceptió a könyv megjelenése után majdnem négy évvel már nemcsak mennyiségi, hanem minőségi teljesítményként is értékelhető, s mára világosan kirajzolódnak a befogadást meghatározó és egyben megtermékenyítő motívumok.

A *Nincstelenek* története a 60-as–70-es években játszódik, a Kádár-korszak rendkívül sötétre rajzolt világának ábrázolása során a regény mégis több olyan kérdést vet fel, melyek a fél évszázaddal ezelőtti társadalmi valóság leírására szolgálnak ugyan, de a mai közbeszédnek (és sokkal inkább a mainak, mint a létező szocializmus idejének, ahol ezekről a problémákról nyilvánosan nemigen lehetett beszélni) is szerves részét képezik. A kelet-magyarországi régió szociális és kulturális elmaradottsága, a mélyszegénység, a családon belüli erőszak problematikája, a holokausztemlékezet, pontosabban a történelmi memória szelektív törlései jelölik ki a regényvilágnak azokat a társadalmi-kulturális koordinátáit, melyek a recepció során nemcsak mint külsődleges, irodalmon kívüli, hanem az olvasó lelki diszpozícióját is befolyásoló tényezőkként hatnak. A megírás jelenének konstitutív erejére utal a *Nincstelenek* értelmezése kapcsán Visy Beatrix, amikor megjegyzi: „Borbély a 2010-es évek kortárs perspektívájából, saját gyerekkori élményeit felhasználva az 1960-as évekbe tér vissza egy kelet-magyarországi, szatmári településre”.⁴ Éppen ezért sem tartom egészen indokolatlannak (bár vitathatónak igen) azt a kritikus kifogást, mely a Kádár-korszak falusi miliójének túlzottan

- 1 BORBÉLY Szilárd, *Nincstelenek: Már elment a Mesijás?*, Bp., Pozsony, Pesti Kalligram, Kalligram, 2013. A továbbiakban erre a kiadásra hivatkozom a főszövegben zárójelbe tett lapszámokkal.
- 2 A *Nincstelenek* német, olasz és francia fordításairól született írásokból az ÉS közölt szemelvényeket: *Kíméletlen és tökéletes: Válogatás Borbély Szilárd Nincstelenek című regényének német nyelvű recenzióiból*, vál. és ford. KOVÁCS Edit, ÉS, 2015/16 (április 17.), 21.; „Brutális és éles szöveg”: *Válogatás Borbély Szilárd Nincstelenek című művének francia fogadtatásából*, vál. és ford., ÉS, 2015/48 (november 27.), 20.; *Felejthetetlen regény: Válogatás Borbély Szilárd Nincstelenek című regényének olaszországi fogadtatásából*, vál. és ford. KISMARTONI Katalin, ÉS, 2016/43 (október 28.), 20.
- 3 Jelen dolgozat megírásához több mint harminc, különböző műfajú (kritika, esszé, beszélgetés, tanulmány), a regényt értelmező szöveget olvastam el a *Studia Litteraria* Borbély Szilárd életművének szentelt 2016/1–2. számával bezárólag.
- 4 VISY Beatrix, *A prómszámok könyve: Sors, idegenség, szegénység Borbély Szilárd Nincstelenek című regényében*, *Studia Litteraria*, 2016/1–2, 212.

negatív leírását teszi szóvá, megjegyezve: „a hetvenes évek eleje a könyvben ábrázoltnál erősebb szociális hálót működtetett, nem volt ilyen súlyos szegénység még az észak-keleti országrészben sem.”⁵ A másik lényeges motívum a *Nincstelének* mély beágyazottsága a modern magyar prózairodalom hagyományába. Egészen széles az a komparatív értelmezésre lehetőséget adó szöveggörnyezet, amelyet a Borbély-regény tematikája, műfaja, ábrázolás- és szemléletmódja kijelöl. Erre utal igen találóan Margócsy István írásának⁶ tagolása is, mely szövegegységeinek címadásával jelezi azt a szövegteret, melybe a *Nincstelének* beleíródik: a harmincas és a hetvenes évek szociográfiái, Móricz Zsigmond önéletírása (és természetesen faluábrázolása), Kertész Imre *Sorstalansága*, Nádas Péter *Egy családregény vége* című regénye és – nyilvánvalóan inverz módon – Gárdonyi novellafüzére, *Az én falum*.⁷

Mindezeket túl a *Nincstelének* recepciójának két további főiránya rajzolódik ki: az értelmezések egyrészt a könyv fülszövegének peritextuális utalásai, Borbély önértelmező esszéje,⁸ valamint korábbi interjúinak vonatkozatható részletei nyomán az önéletrajzság felől közelítenek a regényhez, másrészt – esetenként az előbbi értelmezési iránnyal szemben, annak érvényességét relativizálva⁹ – a szöveg fikcionaltságát hangsúlyozzák. Az előbbi értelmezői törekvés a regény szociografikus vonatkozásait emeli ki, vagy traumaszöveggé olvassa a *Nincstelének*et, míg az utóbbi a szöveg nyelvi megalkotottságára, a mű prózapoétikai és narratológiai jellemzőire, valamint a regénynyelv tropológikus működésére fókuszál, de ide vehetjük az alcím implikálta teológiai olvasatokat, a regény szoteriológiai interpretációit is.¹⁰

5 BEDECS László, *Csak egy: önmaga*, Bárka, 2014/2, <http://www.barkaonline.hu/kritika/4013-bedecs-laszlo-a-nincstelenekr> [2017. 02. 23.]

6 MARGÓCSY István, *Borbély Szilárd/Nincstelének - Már elment a Mesijás?*, 2000, 2013/10, 3–16.

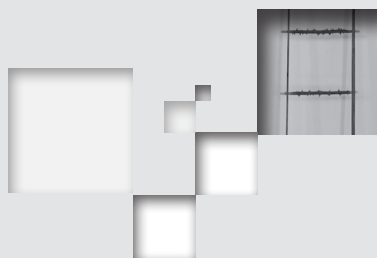
7 A gyermeknarrátor szerepeltetése, a szegénység-narratíva, a megrendült közösségi önazonosság, a kirekesztettség, a térábrázolás sajátosságai még számtalan egyéb, főként nagyepikai alkotással teszik együttolvashatóvá Borbély Szilárd regényét, de nem okkal merül fel a recepcióban az elbeszélő kiletének értelmezése során Kosztolányi *Szegény kisgyermek panasza* is. Ezt az intertextuális vonatkozásrendszer legteljesebb módon Visy Beatrix dolgozata igyekszik feltárni (VISY: *i. m.*)

8 BORBÉLY Szilárd, *Egy elveszett nyelv*, ÉS, 2013/27 (július 5.), 13.

9 Vö. PATÓCS László, *A prim attribútumai: Én-mintázatok Borbély Szilárd Nincstelének című regényében*, *Hungarológiai Közlemények*, 2014/1, 68–75.

10 Pl. GÖRFÖL Balázs, *A kegyelem tere: Megváltás és messiásvárás Borbély Szilárd Nincstelének című regényében*, *Pannonhalmi Szemle*, 2015/1, 75–80.

A *Nincstelének* világa – s ez a befogadói tapasztalat a legtöbb kritikában megfogalmazódik – a benne feltáruló nyomorral és a falu kulturális elmaradottságával igen erőteljesen hat legtöbb olvasójára, s ez által a hatásmechanizmus által az érzelmileg megrendített befogadói szubjektum a regényben megszólaló szöveghagyományban találja meg azt a fix pontot, melynek révén megközelíthetővé válik az addig számára ismeretlen, idegen vagy kimondottan taszító világ.¹¹ A szociografikus értelmezés jellemzően a móríci vagy illyési szöveghagyomány kontextusában helyezi el a regényt, kiemelve a faluábrázolás realista vagy naturalista vonásait. Alighanem okkal kerül szóba a 20. század első felének faluábrázolása, hiszen abszolút releváns értelmezési lehetőségnek tűnik például a *Puszták népe* és a *Nincstelének* összehasonlító elemzése az önéletrajziság, a műfaji specifikumok, az idegenségtapasztalat megjelenítése és retorikai megalkotottsága, az elbeszélő identitásának problematikussága, a Borbély-regény szövegszerű utalásai¹² és más egyéb szempontokból is. Borbély regénye a benne leírt babonák, az archaikus falusi társadalmi struktúra megjelenítése miatt akár egy etnográfiai tanulmány tárgya is lehetne, hiszen talán ez volt az utolsó periódus (a 60-as–70-es évek) Magyarországon, amikor még dokumentálhatóan éltek azok az ősi hiedelmek, szokások, pogány eredetű rituálék, melyek a falusi létforma átalakulásával a társadalmi modernizáció következtében mára gyakorlatilag eltűntek. Éppen ezért lehet a regény első olvasatainak alaptapasztalata egy ismeretlen Magyarország felfedezése, ahogy azt írásának bevezetőjében Margócsy István is megállapítja.¹³

Hasonlóan érvényes a regény traumaszöveggként való olvasata is: eszerint a *Nincstelének* egy kirekesztett család történetét beszéli el az agresszióval mélyen átítatott faluközösségen belül egy állandó abúzusnak kitett gyermeknarrátor nézőpontjából. Ezt az interpretációt erősíti (s bizonyos értelemben igazolja) Borbély öngyilkossága, mely – mint a recepciót is átformáló tényező¹⁴ – kihatott a regény későbbi befogadására is: „Borbély Szilárd maga választotta halála visszamenőleg bővít és mélyít a regény jelentésvilágán, mintegy utólag alakítja a szó teljes értelmében véglegesre a *Nincstelenekeket*” – állapítja meg írásában Takács Ferenc.¹⁵ A traumatizált gyermekkor elbeszélése emlékezés és felejtés,

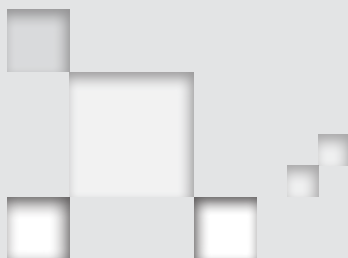
11 Vö. FLEISZ Katalin, „Egyben kell cipelni”, *Várad*, 2013/10, http://epa.oszk.hu/00100/00181/00092/EPA00181_varad_2013_10_930.htm [2017. 02. 23.], KOLOZSI Orsolya, *Borbély Szilárd: Nincstelének*, Kortárs, 2013/11, 97.

12 Szilágyi Zsófia hívja fel a figyelmet a *Nincstelének* iskolai jelenete és a *Puszták népe* utolsó nagyjelenete közötti párhuzamra. *ÉS-Kvartett*, *Élet és Irodalom*, 2013/45 (november 8.), 21.

13 MARGÓCSY, *i. m.*, 3–4.

14 VÍSY, *i. m.*, 201.

15 TAKÁCS Ferenc, *Nincs, Mozdó Világ*, 2014/4, 106–108.

kimondás és elhallgatás feszültségében történik, de mindez kiegészül a közösséget érintő történelmi traumákkal is: az Erdőhátra vándorolt románok és ruszinok kényszerű nyelv- és vallásváltásával, s – hangsúlyosan – a holokauszttal. A személyes traumák feldolgozásához, a traumatizált életszakaszhoz egy újabb traumaelmélet szerint azonban – ahogy arra egy korábbi írásomban már utaltam¹⁶ – nem feltétlenül a felejtés és a hallgatás aktusa társul, hanem éppen az emlékezet felerősödése, s bizonyos érzéki, multiszenzorikus területek felerősödése. Ez utóbbi is magyarázhatja például a szaglás érzetének kiemelt szerepét a *Nincstelének* narrációjában.

A regény legszembeötlőbb narratológiai jegye az elbeszélő sajátos megformálódása a regényben, s éppen a gyermeknarrátor szerepeltetése az a mozzanat, mely – Margócsy szerint – gyengíti a „szociológiai korrektséget”, s záltal a regény szociográfiaként való olvasását megkérdőjelezi. Finom distinkciókkal élve állapítja meg: „Borbély könyve nem arról szól, hogy milyen a falu, hanem arról: milyen (lehet) a gyermekkor; nem arról, hogyan él a falu, hanem arról: hogyan hat a (ez a) falu egy gyermekre; nem arról, hogy a falu és a szegénység kibírhatatlan, hanem arról: a falu és szegénység körében a gyermekkor kibírhatatlan.”¹⁷ A *Nincstelének* a gyermekkor egy nagyjából meghatározható szakaszát beszéli el a gyermek nézőpontjából, de úgy, hogy azon folyamatosan átüt a gyermekétől idegen, felnőtt tudat reflexiója is, így – Deczki Sarolta szavaival – „skizofrén narráció” jön létre, mely „hol valóban egy gyermekelbeszélőt imitál, hol pedig egy érettebb személyiség szemüvegén keresztül látjuk a világot.”¹⁸ Ez a kettőség azért is lényeges, mivel a narrációt uraló jelen idő a gyermekkor szinkron leírásával behelyezi olvasóját az életképek sorozatával ábrázolt falusi miliőbe,¹⁹ a felnőtt tudat refelexiói viszont időről időre kiemelik ebből az idő- és lét-horizontból, másféle rálátást kínálnak a regény (és saját érzelmeink) elsötétülő világára. A gyermek (negatív) érzéki tapasztalatai által megképződő fiktív valóság fölé pedig egy attól elidegenedett reflexiós tudatszintet képeznek. Számos olyan részlete van a regénynek, mely nem származhat a hat-tíz év körüli gyermek tudatából,²⁰ ilyen a szövegnek sajátos ritmust adó prím számítások, a tájnyelvi fordulatokat beiktató vagy magyarázó „mi így mondjuk” kezdetű kijelentések, vagy a román és ruszin családtörténeti narratíva.

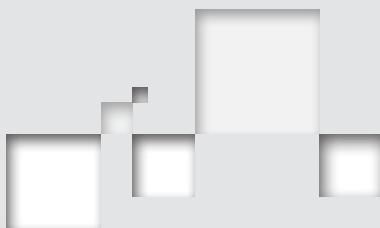
16 SZÉNÁSI Zoltán, *A peremlét elbeszélhetősége: Borbély Szilárd Nincstelének című regényéről = Sz. Z., Örökkék ég alatt: Tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 2016, 184.

17 MARGÓCSY, i. m., 7.

18 DECZKI Sarolta, *Hallgat a falu*, Új Forrás, 2014/4, 5.

19 VISY, i. m., 203.

20 Radnóti Sándor a román ösök bejövételéről szóló történetről állapítja meg ezt. *ÉS-Kvartett*, i. m., 21.

A falu társadalmá szigorú rend szerint épül fel, a hierarchia tetején a református magyarok állnak, alájuk tartoznak a „bekerültek”, a faluba betelepedett görögkatolikus románok és ruszinok, s a társadalom legalján a cigányok találhatók. Ez a társadalmi hierarchia történeti gyökerű, a falu többszázados, de lényegében elfelejtett vagy elhallgatott múltjában gyökerezik. Erre épül rá a kommunista diktatúra által kialakított új rend, melyben a hatalom „a tegnapi kizsákmányoltaké” (10) lett, a mai új uraké, a párttagoké, akik saját legitimitásukat a munkásmozgalmi nyelv értelmetlené torzított, referencia nélküli frázisaival, vagy éppen – értelmes érvek híján – verbális agresszióval igazolják.²¹ Ha meg is jelenik a regényben a magyar vagy a világtörténelemre való utalás (a második világháború, Horthy, Sztálin és Rákosi, az '56-os forradalom), a falu mégis mintha megrekedt volna valami ősi, történelmi időn kívüli állapotban, s ezt a közösség életét irányító megbonthatatlan szokásrend (például a nők öltözködése, kendőviselete), vagy a babonák továbbélése mutatja. Ezt a mikrotársadalmi struktúrát azonban valójában a gyűlölet, a félelem és a fentről lefelé, egészen az állatok szintjét idéző agresszió tartja össze. A narrátor családja is része ennek a hierarchiának, de ki is lóg abból, többszörös peremhelyzetben élnek, kirekesztettek a faluközösségen belül: az egyik nagyapa Horthy hadseregének tiszt-helyettese, aki mindig nosztalgiával emlegeti a kormányzót, a másik nagyapa a szorgos földvásárlásnak köszönhetően majdnem kulák lett, a család egyik ágon ruszin, a másikon román felmenőkkel bír, görögkatolikusok, akik a református magyarok templomába be sem tehetik a lábukat. A gyermek szülei a nagycsaládon belül is perifériára szorulnak, mivel az apa tisztázatlan zsidó származása miatt a nagyapa halála után az apát testvérei kitagadják. Ezt a társadalmi peremhelyzetet fejezi ki a regény térpoétikai szerkezete is, a történet központi helyszínét adó családi ház falun belüli elhelyezkedésével s a környezet érzékletes ábrázolásával.²² A regényvilág struktúráját leképezi maga a nyelv is. Az „alarendelt nyelvét” Borbély Szilárd életművében vizsgáló Németh Zoltán úgy látja, hogy a *Nincstelenek*ben egy olyan „perszonális elbeszélőszituáció” jön létre, amelyben egymásra íródik az életrajzi szerző és a narrátor figurája, s ebben az összefüggésben lesz lényeges a nyelvjárási kifejezések szövegbe iktatása, mely – más közegben – az „irodalmi vagy köznyelv alávetettje”-ként lesz az elbeszél világhoz adekvát dialektus.²³ A regénynek ez a vonatkozása egyszerre zárja be a nyelvi tapasztalatként artikulálódó falut saját tájnyelviségébe, és nyitja meg a maga másságában egy „felsőbb” nyelvi szint megjelenítésével.

21 Példa lehet erre az a jelenet, amikor az apa a kocsmában számon akarja kérni a téeszelnököket, hogy miért nem kap munkát (252–254.).

22 *VÍSY, i. m.*, 212–217.

23 NÉMETH Zoltán, *Az alárendelt nyelve Borbély Szilárd műveiben*, *Studia Litteraria*, 2016/1–2, 167.

A *Nincstelenek*ről szóló írások jellemzően nem kizárólag egyféle értelmezési irányt követnek, hanem legtöbbször reflektálnak az életrajzi vonatkozásokból fakadó kérdésekre éppúgy, mint a szöveg fikcionalitására. Mégis, ha van a regénynek olyan központi problémafelvetése,²⁴ melyhez gyakorlatilag valamennyi értelmezési irányból eljuthatunk, akkor az az identitás kérdése. Ha a szociografikus olvasat felől közelítünk, akkor a faluközösséghez való viszony kerül a középpontba, az idegenség tapasztalata, a fentebb már jelzett kirekesztettség-tudat, mely az anya vissza-visszatérő szólamán keresztül is állandó megerősítést kap: „Mi nem vagyunk parasztok.” Az anya alakjában összpontosuló kiszakadás-vágy fogja keretbe a történetet, egészen a regény végére realizálódó elköltözésig. A másik, a fentebbivel szorosan összefüggő vonatkozása az identitásproblematikának a nemzetiségi és vallási kérdés. A nagyszülők eredettörténetei adhatnának egyfajta pozitív identitástartalmat a család számára a kirekesztettség ellenére is, a román vagy ruszin önazonosságtudatot azonban nem elsősorban a kényszerű s a történet idejére már teljessé váló asszimiláció, hanem (szintén) az anya elhatárolódása opponálja.²⁵ Ehhez kapcsolódik továbbá az apának a regényben végig lebegtetett törvénytelen, zsidó származása. Szűcs Teri a *Nincstelenek* zsidó identitásképét vizsgálva „üres” identitásról beszél, melyet (s itt már nem csak a zsidó identitástudatról van szó) talán pontosabb lenne részben a történelem kollektív ereje, részben személyes kényszerek által *kiüresített* identitásként megnevezni. Lényeges viszont, hogy a „*Nincstelenek* egyedüli szereplője, aki megpróbál tudatosan viszonyulni a rákényszerített identitásmintázatokra, az anya.”²⁶ A shabbat és a pészach megünneplése, a zsidó rítusok utánzása végül is afelé mutat, hogy a család kiüresített, kollektív identitása a zsidósághoz való viszonyuk újradefiniálásán keresztül történhetne meg. A ’mátság’, a ’kirekesztettség’ jelentésmozzanata értelmeződik át egyfajta kiválasztottság-tudattá az anya interpretációján keresztül, s így történik meg az azonosulás a zsidó sorssal: „»De miért mondják ránk, hogy büdös zsidó?«, kérdezem. »Mert nekik mindenki zsidó, aki nem ott hal meg, ahol született. Aki el fog menni közülük, azon megérik, hogy más. [...] Aki okosabb náluk: az zsidó. [...] Akinek csillag van a homlokán«, mondja anyám.” (154) A narrátori hang – fentebb szintén jelzett – összetettségén keresztül szintén kapcsolódik az identitás problematikájához. A gyermekelbeszélő és az ő világán kívüli, a gyermeki tudatnál absztraktabb reflexiók révén megképződő felnőttarrátor kapcsolatának tisztázatlansága miatt a „ki beszél?” kérdésre közel sem egyszerű megadnunk

24 Bozsoki Petra, *Benn emberek és künn komondorok*, Jelenkor, 2013/12, 1296.

25 Uo.

26 Szűcs Teri, *A fájdalmas és az ellenálló anya: „Zsidó” identitáskép a Nincstelenekben*, *Studia Litteraria*, 2016/1–2, 227.

a választ. Éppen ezért is tűnik indokoltnak Deczki Saroltának a regény elbeszélsmódjára vonatkozó „skizofrén narráció” terminusa, melynek okai – a fogalom pszichológiai eredeténél fogva – akár a traumafeldolgozás sikertelenségével is magyarázhatók, s alighanem ezzel rokon az a megfigyelés is, mely a „nemi identitás ingatagságára”²⁷ vonatkozik.

Az első olvasásra is nyilvánvaló, hogy a gyermeknarrátor lelkivilágát (s ezáltal a regény hangulatát) két tényező határozza meg: egyrészt saját világának percepciója, azok az érzékelések, melyek – szinte kivétel nélkül – undort váltanak ki belőle, másrészt a fent jelzett társadalmi hierarchiát működtető gyűlölet, agresszió és félelem tapasztalata. Az ezek által preformált gyermeki tudatban alkotódik meg egy alig élhető, alig elviselhető világ képzete, ahol a hierarchiában alul lévő mindig ki van szolgáltatva a felette állónak. Az érzéki tapasztalásnak erre a primér szintjére egy olyan absztrakciós szint épül, mely – ahogy arról már fentebb szintén szó volt – túlmutat a gyermeki tudat határain. A málnával együtt bekapott poloska, a sör vagy a bürök keserősége a többi ember iránti negatív érzelmek, a lélekben érzett keserűség hasonlatai, a befőttesüvegben megdöglött csigák vagy a baromfiudvaron egymást tépő csirkék az egyéni egzisztenciális helyzet és a faluközösség szociálpszichológiai állapotának párhuzamai lesznek. Több oldalról is megképződik tehát a *Nincstelének*ben egy olyan kettőség, mely az egyedi érzéki tapasztalatot egy magasabb absztrakciós szinten, a regényben feltáruló léthelyzetekre vonatkoztatva gondolja újra. Ez a narrációs alapszerkezet összefüggésben áll a regényben megfigyelhető allegorizáló poétikai tendenciákkal. Kritikájában Bazsányi Sándor a *Nincstelének* két „önallegorikus jellegű szövegelemére” hívja fel a figyelmet: az egyik a regénynek sajátos gondolati ritmust adó prímszám-játék, melynek többletjelentését maga a narrátor oldja fel már a mű első mondataiban: „Megyünk és hallgatunk. Huszonhárom év van közöttünk. A huszonháromat nem lehet osztani. A huszonhárom csak magával osztható. Meg eggyel. Ilyen magány van köztünk.” (9) Míg a másik önértelmező allegorikus motívum a regény végén megtalált tervrajz, Bazsányi szavaival „a nincstelenség szűkebb közegéül szolgáló valóságos ház eszmei párja”.²⁸ A tervrajzról az időközben kamasszá érett narrátor és az anya között zajló párbeszéd, ha nem is ad közvetlenül annyira rögzített jelentést, mint a prímszámok esetében, de jelzi a regénynek azt a prózapoétikai tendenciáját, mely a nyomorúságosként ábrázolt életvalóság fölé egy elvontabb, ontológiai-metafizikai jelentésszintet épít.

„A leghatásosabbak azok a képek, amelyek nem tartalmaznak implicit utalást az allegorikus értelmezés lehetőségére, ám a regény kontextusába ágyazva önmagukban is több lehetséges értelmezési mélyréteget nyitnak meg” – állapítja meg kritikájában Polgár Ani-

27 MARGÓCSY, i. m., 10.

28 BAZSÁNYI Sándor, *Dúskál a nincsből*, Alföld, 2014/5, 105.

kó.²⁹ A *Nincstelenek*ből ugyanis több olyan, további interpretációt igénylő szöveghelyet is kiemelhetünk, melyben megfigyelhető hasonló allegorizáló mozzanat. Polgár a fentebb már tárgyalt identitásproblematikát a vízmetaforikával és az emlékezés kérdéskörével köti össze. A közösségi és egyéni önazonosság megalkothatatlanságának lehet magyarázó allegóriája ugyanis az öreg rabbi apa által felidézett története a regény elején a föld alatt futó folyókról, a „bizonytalan talapzatról”. A *Nincstelenek*ről írott kritikák kevésbé helyezték előtérbe, bár, véleményem szerint, a regénynek szintén kulcskérdése a szabadság és rabság kérdése. Mindez nemcsak a családnak az őket kirekesztő faluközösségből való kiszabadulásán keresztül tematizálódik, hanem történelmi és társadalmi összefüggésben is. A március 15-i ünnepségek szövegei, a *Nemzeti dal* jól ismert sorai és a párttitkár ünnepi beszéde („Már nem vagyunk rabok.” [51]) a családnak az anya szóbeli reflexióján és az apa helyzetén keresztül érzékeltetett közösségi pozíciójával kerül szembe, s talál magyarázó szöveghelyre az ószövegségi kivonulástörténetben. Az egyéni szabadság korlátozásaként jelenik meg az a falusi szokásrend, mely nemcsak a nyilvános viselkedés szabályrendszerét írja elő, hanem a – szintén metaforikusan is érthető – álmot, az álmodás képességét is kiöli a gyermekekből. A regény állati létszint felé nyitott perspektívájában válik allegóriává az a szövegrész, melyben a láncrea kutyák orrát addig ütik kis veszővel, amíg azok fel nem adják a reménytelen küzdelmet, s vinnyogva vonulnak vissza vackaikba: „Ha nincs más, akkor a mancsai közé dugja be fejét. Mert összeomlott. Már többé soha nem lesz szabad. Már hiába engedik el. Csak félelmében ugat. De retteg.” (311)

A *Nincstelenek* allegorizáló mozzanatai közé sorolhatjuk a regény alcímében szereplő Mesijást is, akinek figurája – ahogy Krupp József fogalmaz – „magában hordozza a magyar vidék történelmének és mai valóságának [...] a traumáit és feszültségeit. A falu társadalmának peremén élő Mesijás szituációjáról nemcsak beszédhibája tanúskodik szinte jelképként, hanem az is, hogy rendre azzal bízzák meg a falubeliek, hogy kimerje a kerti illemhelyeket, amikor azok megtelnek.”³⁰ A keresztény Megváltóra történő parodisztikus utalás, s a többször eljátszott „Messiásvárás” a regény – az identitásprobléma mellett – másik alapkérdésére világít rá: megváltható-e ez a nyomorúságos világ? A *Nincstelenek* válasza erre a kérdésre, véleményem szerint, nem egyértelmű. A *Már elment a Mesijás?* kérdése a regény mellékszereplőjére való utaláson túl egyszerre írja körül a messiásvárás reményének és kudarcának lehetőséghorizontját. Ezt az olvasói tapasztalatot erősíti meg Görföls Balázs értelmezése is: „A szereplők azáltal, hogy üresen hagyják vagy mindig másra vonatkoztatják a »várni a messiás« fordulatot, éppen arról tanúskodnak, hogy

29 POLGÁR Anikó, *Megalvadt folyók*, Irodalmi Szemle, 2013/7, 88.

30 KRUPP József, „Az emlékeink ne legyenek emlékeink”, *Műút*, 2013/39, 65.

ténylegesen semelyikük nem bizakodik ennek a világnak a megváltásában, de a nyelvben megőrződik a mindenre kiterjedő megváltás reménye.”³¹

A család ugyan végül elköltözik a faluból, de az olvasó számára nem derül ki, hogy ezzel megváltozott-e valóban az életük, vagy csak más körülmények között éltek tovább azt,³² s ugyanígy nem tudunk meg semmit az elhagyott falu további életéről.³³ Az sem derül ki, hogy végül minek köszönhető a regény nagy részében reménytelennek tűnő megszabadulásuk abból a közegből, mely soha nem fogadta be a családot, s eleve kirekeszttként kezelte őket. A Kicsi halála tűnik olyan mozzanatnak, mely valamilyen módon összefüggésbe hozható ezzel: „A Kicsi halála után minden jobb lett” – olvashatjuk a regény vége felé (290). A legkisebb testvér (akitől a család azt várta, hogy ő lesz az ő Messiásuk) halálának leírása helyén olvasható angyaljárás is azt sugallja, hogy mindez talán csak a műben ábrázolt világ immanenciáján túli magyarázattal oldható fel. Ezen a ponton pedig akár a Borbély-életmű más darabjaira is utalhatunk. A Kicsi halála együtt olvasható a *Halotti pompa* első *Karácsonyi szekvenciájával*, mely a keresztre feszített kisedet jeleníti meg, s írja egymásba karácsony és húsvét misztériumát. Szintén a *Halotti pompa* recepciójában merült fel a Borbély-versnyelv tropológiájának a Walter Benjamin-i allegóriefogalom felől való értelmezése,³⁴ s a fentiek értelmében a *Nincstelének* nyelve mögött is hasonló működés fedezhető fel. A regényvilág rendkívüli sivársága talán ugyanazt a tapasztalatot jeleníti meg, ami a barokk szomorújátékok történelmi háttérében is felfedezhető, így Borbély műve is olvasható úgy, mint „az emberi létezés sivárságának a jelképe”. „Ilyenkor nem értelmezik, nem ábrázolják allegorikus módon a mulandóságot, hanem maga a mulandóság magyarázza és ábrázolja önmagát allegória gyanánt.” Walter Benjamin még hozzátézi: „A feltámadás allegóriájaként.”³⁵ Miközben a *Nincstelének* egyértelműen megnyitja azt az immanens jelenvalóságán túli horizontot, melyben választ találhatnánk a fentebb megfogalmazott kérdésre, a feltámadáshit adta megváltástudat helyett sokkal inkább az ég ürességének tapasztalatával szembesít.

Nem ez az egyetlen, a regény által igen erőteljesen felvetett kérdés, mely további válaszokat, megújuló interpretációs erőfeszítéseket igényel a regény értelmezőitől. Az újabb és újabb értelmezési kísérletek idővel választ adhatnak majd a korai kritikáknak azokra a primér reakcióira is, melyek remekműként, az év vagy az évtized legjelentősebb könyveseményeként ünnepelték a *Nincsteléneket*.

31 GÖRFÖL, *i. m.*, 80.

32 Ha az önéletrajziség felől közelítünk, akkor ezen a ponton keresztül vonhatjuk meg az egyenest a gyermeknarrátor és az biografikus szerző alakja között.

33 Borbély Szilárd halálának első évfordulóján Kácsor Zsolt készített riportot Türricsén, ez alapján képet alkothatunk a falu mai állapotáról. A riport a nol.hu archívumában újra elérhető: <http://nol.hu/belfold/a-nincstelenek-falva-1523271> [2017. 03. 01.]

34 Vö. VALASTYÁN Tamás, *A nyugtalanító csoda: Borbély Szilárd: Halotti pompa*, Új Forrás, 2005/9, 101–104. és Szűcs Teri, *A felejtés története: A Holokauszttanúsága irodalmi művekben*, Pozsony, Bp., Kalligram, Pesti Kalligram, 2011, 209–214.

35 Walter BENJAMIN, *A német szomorújáték eredete* = W. B., *Angelus Novus: Értekezések, kísérletek, bírálatok*, Magyar Helikon, 1980, 446.